

SANDRA ŠTOLLOVÁ

PANGERMANISMUS

Ideové základy pan-hnutí,
historický vývoj a proměna
myšlenkového směru v ideologii

Nakladatelství Libri
Praha 2016

Vydání knihy je podpořeno z Grantového systému Západočeské univerzity, číslo projektu SGS – 2016 – 030.

Recenzovali:

Prof. RNDr. Ivo Budil, Ph.D., DSc.

Doc. PhDr. Kristina Kaiserová, CSc.

© Sandra Štollová, 2016

© Libri, 2016

© Západočeská univerzita v Plzni, 2016

ISBN 978-80-7277-554-5

OBSAH

Předmluva.....	7
1. ÚVOD	9
1.1. Ideologie, světonázor a pangermanismus: poznámky k terminologii	11
1.2. Současný stav bádání	15
2. PANGERMANISMUS A JINÉ PAN-IDEOLOGIE VE SVĚTOVÝCH DĚJINÁCH.....	17
2.1. Konceptualizace pan-ideologického hnutí, vývoj a praktické proměny konceptu.....	17
2.2. Pan-ideologická hnutí v dějinách.....	23
3. PANGERMANISMUS A HISTORICKÉ PŘEDPOKLADY VZNIKU HNUTÍ	30
3.1. Obecný vývoj pangermanismu a výzkumných přístupů	30
3.2. Ideové motivy německého imperialismu před sjednocením Německa	34
3.2.1. Kořeny filozofické.....	34
3.2.2. Německá a pruská historiografie.....	41
3.3. Pragmatické motivy německého imperialismu před sjednocením Německa	45
4. IDEOLOGIE PANGERMANISMU	52
4.1. Hodnotová východiska pangermanismu	52
4.2. Tvůrci pangermánských idejí.....	53
4.3. Árijská rasová teorie jako součást ideologie pangermanismu	57
5. INSTITUCIONÁLNÍ PODOBA PANGERMANISMU V ČESKÝCH ZEMÍCH A V RAKOUSKU: NĚMECKÉ NACIONÁLNÍ SPOLKY V ČESKÝCH ZEMÍCH A V RAKOUSKU.....	69
6. VŠENĚMECKÝ SVAZ JAKO HLAVNÍ AKTÉR PANGERMANISMU	76

7. RADIKALIZACE VŠENĚMECKÉHO SVAZU A VÝVOJ PANGERMANISMU V OBDOBÍ PŘED 1. SVĚTOVOU VÁLKOU A BĚHEM NÍ.....	87
7.1. Předválečný vývoj pangermanismu v Německu a v Rakousku	87
7.2. Předválečné koncepce střední Evropy v německy mluvícím prostředí	92
7.3. Všeněmecký svaz během 1. světové války	99
8. PANGERMANISMUS V MEZIVÁLEČNÉM OBDOBÍ A JEHO PROJEKCE DO Hnutí NÁRODNÍHO SOCIALISMU	102
9. ZÁVĚR	113
10. SEZNAM POUŽITÉ LITERATURY A ZDROJŮ	121
10.1. Literatura.....	121
10.2. Elektronické zdroje a prameny	127
11. RESUMÉ.....	129
RESÚMEE.....	131
Rejstřík	132

PŘEDMLUVA

Pangermanismus a jeho historické proměny nejsou v českém prostředí obvyklým tématem výzkumu. Pozornost badatelů se v této oblasti ubírá spíše cestou dílčích analýz německého nacionalismu, politických doktrín či ideologií. Pokud už se s pangermanismem setkáme, je téma zpravidla redukováno spíše na historické analýzy. Důvodů pro minimální výskyt tohoto pojmu v současném výzkumu je hned několik: zdiskreditování pojmu během válečných let, terminologické nejasnosti, zaměňování pojmu s jinými termíny (ideologie, doktrína, světonázor, nacionalismus, imperialismus aj.) a především neaktuálnost tématu. I přes výše uvedené však zůstává faktem, že pangermánské hnutí markantně ovlivnilo dějiny evropských zemí a po určitou dějinnou etapu ovlivňovalo i dějiny světové. Význam hnutí pro události naší země, praktické projevy pangermánské politiky v prostoru střední Evropy či její mytizovaný obraz byly jen dílčími motivy pro sepsání této publikace.

Předkládaný text se svým charakterem pokouší doplnit řadu historických analýz a zprostředkovat pohled na fenomén pangermanismu optikou ideologické transformace, tedy objasnit vnitřní proměnu hnutí. Kniha je primárně určena čtenářům z akademického prostředí, nicméně její ambicí je taktéž nabídnout obecné seznámení s fenoménem pangermanismu i širší veřejnosti. Také proto seznamuje první část knihy nejprve s klíčovými pojmy a rovněž kontextem, v jakém budou užívány. Následně práce představuje teoretické interpretace samotného pan-hnutí, konkrétně pangermanismu, a to za pomoci častých vhlédů do praxe. V práci se proto objevuje také popis pangermánských institucí a spolků a částečně i historický výklad, sloužící k doplnění kontextu. Představením vývoje pangermánského hnutí text směřuje k osvětlení často kladené otázky, tj. proč pangermánské hnutí na vrcholu svých sil vlastně selhalo, respektive zda byly příčinou tohoto selhání pouze události 2. světové války, či měla-li krize pangermanismu hlubší kořeny.

Práce, založená na výzkumu realizovaném v průběhu vysokoškolského studia, je pokusem oživit v diskursu české vědy zajímavé interdisciplinární téma, jemuž v českém prostředí nebylo až na několik málo výjimek věnováno mnoho pozornosti. Práce rozhodně není vyčerpávající studií pangermanismu a jeho praktických projevů, ale nabízí spíše obecné seznámení s tématem a poukazuje na jeho nejdůležitější momenty.

K publikování práce by nejspíš nikdy nedošlo bez impulsů od lidí, kterým bych na tomto místě ráda poděkovala. Především děkuji docentu Ladislavu Cabadovi za cenné rady a postřehy při sestavování kostry práce a za podnět práci zpřístupnit širšímu publiku. Dále děkuji profesoru Ivovi T. Budilovi za vstřícné a trpělivé vedení a nezměrné množství znalostí a informací, které mi při studiu poskytuje. Svým nejbližším děkuji za trpělivost, podporu a především za vytrvalost dodávat mi v řadě situací tolik potřebný nadhled. Mé poděkování pak patří rovněž Katedře politologie a mezinárodních vztahů za materiální podporu, bez které by text nebylo možné publikovat.

*Sandra Štollová
V Plzni 2016*

1. ÚVOD

Problematika nacionalistických a imperialistických tendencí německého kulturního a jazykového prostředí se stala předmětem řady analýz a výzkumů. Je diskutovaná v souvislosti s politickými ideologiemi, doktrínami či teoretickými přístupy a stejně tak je její interpretace možná i v kontextu různých historických událostí. O nacionalismu německého prostředí se dozvídáme především v souvislosti s německým romantismem a následným vývojem po éru obou světových válek. Především období mezi sjednocením Německa a 1. světovou válkou je považováno za dobu, kdy zesiluje agitace německého národa a národní citění nabírá v určitých rysech agresivní podoby.

Pokud hovoříme o německém jazykovém a kulturním prostředí, není možné upírat svou pozornost pouze na Německo. Prudký vzestup národního citění je ve 2. polovině 19. a na počátku 20. století znatelný i v Rakousku. Zde je však nacionalismus konfrontován s tradicí lidové politiky. Tento střet plodí specifickou podobu rakouského nacionalismu, která směřuje spíše k autoritářství a otevřenému militarismu bez přítomnosti romantického pozadí nacionalismu, jako tomu bylo v Německu. I tam však pod vedením císaře Viléma II. bují imperialistická politika, jejíž hlavní motivací byla touha nově vzniklého státního celku vyrovnat se velkým evropským mocnostem, s čímž bezprostředně souvisela snaha o získání koloniálních držav.

Období 1. světové války pak přináší nový rozměr nacionalismu německého prostředí. Ten je nově orientován především na geografickou expanzi, o jejíž legitimizaci se pokoušejí autoři, jako byl např. Viktor A. Werburg, Paul de Lagarde, Ernst Hasse či Friedrich Naumann. Práce těchto autorů přinášejí zdánlivě vědecká zdůvodnění toho, proč by se právě německé jazykové a kulturní prostředí mělo rozšířit vně svých stávajících hranic, anebo posunout své hranice na území jiných států. Nejvíce diskutovanou etapou německého nacionalismu je pak meziválečné období, spojené s nástupem extrémní pravice v německy hovořícím prostředí. Právě v tomto ob-

dobí se dotvářejí již dříve vzniklé integrační tendence německého nacionalismu, který získává výbojný a dobyvačný charakter.

Požadavky na určitý druh jednoty, které vycházejí z německého prostředí, nabývají mnoha podob: jazykové, etnické, geografické, kulturní, politické, ale především ideologické, což implicitně vede k možnosti využívat při výzkumu multidisciplinární přístupy. Ambiciózní a ctižádostivá politika německého prostředí vede některé z hlavních politických představitelů meziválečného Německa k reformulaci hodnot německé společnosti. Právě tuto hodnotovou strukturu meziválečné i válečné politické reprezentace dnes často označujeme slovem ideologie. Obsah tohoto pojmu se v praxi různí. Nacionalistické tendence německého jazykového a kulturního prostoru bývají však někdy označovány i pojmem pangermanismus (případně všenněmectví), který je považován za jednu z pan-ideologií.

Předložená kniha se pokouší čtenáři objasnit rozdíl mezi nadužívaným pojmem ideologie a pojmem pangermanismus, a to formou deskriptivní studie pangermanismu, která se zabývá nejen jeho historickými kořeny a vnějšími projevy, nýbrž i vnitřním vývojem. Pangermanismus se v průběhu 19. a 1. poloviny 20. století transformoval z pouhé myšlenkové formy (či světonázoru) v koherentní soubor myšlenek a stal se v podstatě základem oficiální ideologie nacistické třetí říše. I přes očividnou shodu ohledně některých politických cílů však není možné pangermánské hnutí ztotožnit s hnutím nacistickým. Ve skutečnosti se obě hnutí diametrálně lišila. Pro pochopení těchto vnitřních (a velice důležitých) odlišností se proto kniha věnuje rovněž analýze ideologizace pangermanismu, resp. popisu ideologické proměny hnutí a tu také dokládá konkrétními historickými událostmi.

Kniha je rozdělena do několika kapitol. Kapitola po úvodu bude věnována charakteristice pangermanismu jako druhu pan-ideologie a jeho srovnání s jinými pan-ideologiemi v dějinách. Třetí kapitola bude vyhrazena historickým předpokladům vzniku pangermanismu. Představen bude obecný vývoj a dosavadní výzkumné přístupy a dále bude pozornost věnována ideovým a rovněž pragmatickým motivům německého imperialismu. Zahrnuto je i krátké shrnutí událostí před

sjednocením Německa, resp. proces formování německého jazykového a kulturního prostoru. Účelem kapitoly je vytvořit kontext pro pochopení pozdějšího chování německého prostoru, zejména imperiální politiky spojené s kolonialismem. Čtvrtá kapitola práce se věnuje ideovým zdrojům pangermanismu a autorům, kteří jsou považováni za jeho tvůrce. Dílčí kapitola se dotkne rovněž tématu rasové teorie.

Pátá kapitola již opouští myšlenkové základy a otevírá druhou polovinu práce, která se soustředí na Všeněmecký svaz jakožto hlavního reprezentanta pangermanismu. Text je uvozen kapitolou o institucionální podobě pangermanismu nejen v Německu, ale i v českých zemích či v Rakousku. Na ni již navazuje několik kapitol o samotném Všeněmeckém svazu. Šestá kapitola nabídne charakteristiku a popis organizace a dále bude sledovat její činnost a aktivity od rané existence až po dobu nacistického Německa, kdy organizace zanikla. Sedmá kapitola se soustředí na období radikalizace požadavků Všeněmeckého svazu, které provázely předválečný vývoj v německý mluvícím prostředí. Podstatnou – a dosud ještě nezmíněnou – součástí pangermanismu jsou také geopolitické koncepce, které se rozvíjely především před 1. světovou válkou. Specificky pro pangermanismus je důležitá idea střední Evropy, které dominuje právě Německo. Na vývoj svazu během 1. světové války navazuje osmá kapitola práce, která sleduje pangermanismus v období meziválečném, výmarskou éru a následnou projekci pangermanismu do hnutí národního socialismu. Toto období je pro všechna pangermánská uskupení mimořádně důležité, poněvadž v rámci pangermanismu dochází k jistému názorovému rozkolu. Text se právě tuto vnitřní nejednotu pangermánského hnutí pokusí zachytit popisem konkrétních událostí a jejich dopadů na charakter pangermanismu jako takového.

1.1. Ideologie, světonázor a pangermanismus: poznámky k terminologii

Aby mohla být výše avizovaná ideová proměna pangermánského hnutí správně pochopena, nelze se vyhnout užití řady termínů a poj-

mů. Jejich zevrubné objasnění je v tomto smyslu vhodné i s ohledem na fakt, že pojem pangermanismus je často chápán jako ideologie, popř. politická doktrína či světonázor, kterými ve skutečnosti není.

Pojem *světonázor* (světový názor) použil poprvé německý filozof Immanuel Kant ve své práci *Kritika soudnosti* (1775[1790]). Míni jím celkové smyslové porozumění existujícímu světu, respektive vysvětlení reality, které formuje myšlení a rozhodování jedince. S tímto pojmem pracuje dále i filozofka Hannah Arendt, která hovoří o světovém názoru jako o *Weltanschauung*, tedy doslova „nazírání na svět“, (Arendt 1996, s. 634) a spatřuje jej pouze jako dílčí část ideologie. Definice pojmu *ideologie* už je záležitostí složitější. Existuje nespočet teoretických přístupů, které se snaží ideologii vymezit; v sociálních vědách se setkáme s neutrálním, pozitivním či negativním pojetím ideologie. Pojem bývá také zatížen různými historickými souvislostmi, koneckonců prodělal poměrně dlouhý vývoj. Existují přístupy vycházející z levicového a marxistického myšlení, ale i přístupy, které naopak marxistické pozice odmítají. Odlišnou optikou na ideologii nahlíží také různé vědní disciplíny.

V českém prostředí nabízí výklad pojmu ideologie např. Pavel Šaradín. Ve své knize *Historické proměny pojmu ideologie* (2001) autor uvádí, že liberální přístupy mají ve zvyku vymezovat se vůči ideologii jako uzavřenému, propagandistickému a nebezpečnému systému, jenž zpravidla vede k likvidaci osobní svobody jedince a potažmo společnosti jako takové (Šaradín 2001, s. 47–48). Několik definic pojmu ideologie uvádí ve své knize *Ideology. An Introduction* (1991) také Terry Eagleton. Nechybí zde ani zřejmě nejrozšířenější definice, totiž že ideologie je systém idejí, které pomáhají legitimizovat stávající politickou moc a mají vševysvětlující charakter (Eagleton 1991, s. 1–2).

Definici ideologie můžeme ale i zúžit. Někteří autoři totiž ideologii definují vůči konkrétním sociálním jevům. Například již výše zmíněná Hannah Arendt vychází ve své teorii z existence totalitních režimů 20. století a bere v úvahu i ideologizaci pangermanismu, respektive jeho začlenění do ideologie nacistického Německa. Ideologii autorka charakterizuje jako činnost, skrze kterou totalitní řád systematicky

připravuje lidské bytosti k tomu, aby mohly vykonávat jak funkci porovnávacího, tak obětí (Arendt 1996, s. 631), tedy aby je řád mohl ovládat či je postavit do role ovládaného. Ideologie má vševysvětlující charakter a vyznačuje se kombinací rádooby vědeckého přístupu s přístupy filosofickými. Aspiruje na vysvětlení dynamického procesu změny dějin, díky kterému si nárokuje výklad minulosti, přítomnosti, ale i budoucnosti. Arendt také poukazuje na určité specifikum, totiž že ideologie není schopna měnit realitu. Proto nachází nástroj, jak alespoň měnit její chápání. Do veřejných záležitostí vnáší tajný záměr, který nás nutí rozpoznávat prostřednictvím jakéhosi šestého smyslu. Realitu také často vysvětluje prostřednictvím na první pohled velmi logické dedukce či dialektiky, tedy snaží se ji vědecky uchopit a vyložit, což podpírá svou vlastní argumentací a vytváří tak nový způsob smýšlení (Arendt 1996, s. 632–637). Fakt, že ideologie aspiruje na vědecký přístup, zohledňuje ve svém myšlení i Karl Popper (1994). Za vědecké považuje teorie, které je z jejich podstaty možné falzifikovat. Ideologie však popření sama sebe v žádném případě neumožňuje, protože bazíruje na vlastní objektivitě. Nelze ji tedy vyvrátit teoreticky ani skrze zkušenost. Ideologii v opozici k vědě vymezuje i teoretik nacionalismu Clifford Geertz. Ideologii považuje za ucelený kulturní systém, který zohledňuje strukturu různých situací, ale staví se k nim angažovaně, tedy vytváří si na ně názor. Věda k těmto strukturám pak naopak přistupuje zcela neutrálně a tím vymezuje hranice mezi sebou samou a ideologií (Geertz 2000, s. 259–261).

Všeobecně tedy můžeme nahlížet ideologii nikoliv jako vědecké poznání, ale jako druh filozofie, která se však od té klasické liší tím, že bývá politicky využívána (Šaradín 2001, s. 50). V souvislosti s pangermanismem pak konkrétní definici ideologie uvádí i americký historik Roger Chickering. Ideologii definuje jako vysoce strukturovaný systém víry a přesvědčení a systematickou reprezentaci reality. Je to intelektuální systém, jenž je schopen interpretovat minulost, analyzovat současnost a definovat množství imperativů pro dění budoucí. Politickou akci zasazuje do kontextu a tím jí dává význam a poskytuje pouze limitovaný prostor pro dvojznačnost či případnou diskusi (Chickering 1984, s. 74–75).

Pangermanismus bývá často těmito pojmy označován, a to nikoliv nelogicky. V určitých dějinných etapách, zdá se, naplňuje charakteristiku světonázoru, nebo dokonce ideologie. Tyto pojmy jsou však pro pangermanismus pouhou vnější schránkou. Ve skutečnosti pangermanismus není jen politické hnutí usilující o kulturní, jazykové a politické sjednocení německy hovořícího prostoru, ale může být vnímán i jako trvalá součást povahy německého národa, což se v praxi projevuje potřebou expandovat a rozšiřovat svou existenci dále, ideálně až po hranice kontinentu. Rozdíl oproti nacionalismu spočívá v tom, že pangermanismus se nespokojí s pouhou emancipací národa a naplněním požadavků na osamostatnění, ale obsahuje v sobě neustálou tendenci svůj prostor rozšiřovat, byť logicky vždy na úkor ostatních. Samozřejmě chápeme tento pojem jako poplatný pouze určité historické etapě. Mluvit o pangermanismu současné Spolkové republiky Německo a o její rozpínavosti třeba jen v rámci Evropské unie postrádá jakýkoliv smysl.

Ačkoliv je v práci využito spíše výrazu „pangermanismus“ či „pangermánský“, je možné se setkat rovněž s ekvivalentem „všeněmecký“. S touto pojmovou záměnou se pracuje rovněž v jiných jazycích (angličtině, francouzštině), nicméně původně v německém jazyce oba pojmy směřovaly k určité, primárně etnické, odlišnosti. Zatímco pojem „pangermánský“ („pangermanisch“) odkazuje ke Germánům či Teutonům, což v etnickém slova smyslu označuje příslušníky ras označovaných jako Gótové, Skandinávci, Němci a Angličané, jádrem pojmu „všeněmecký“ je slovo „německý“ („deutsch“), které již označuje specifickou jazykovou skupinu a je používáno spíše v souvislosti s moderními dějinami Německa (Hayes 1909, s. 16–18; Wertheimer 1924, s. 90–92). Tato drobná etymologická odlišnost může být komplikací při hledání správného významu slov v jiných jazycích. Obecně však platí, že varianta „pangermánský“ směřuje k holistickému označení všech lidí s teutonským původem (což jsou např. obyvatelé Skandinávie, Islandu, pobaltských států, Anglie, Německa, Rakouska, Švýcarska, Belgie, Nizozemí, příp. Búrové v JAR) a implikuje jistou velikost a rozpínavost, zatímco pojem „všeněmecký“ je svázán specificky s Německem a německým